

על שניים משירי ר' יהודה הלוי

אחד הקשיים הניצבים בפני התלמידים הלומדים שירה הוא גיבושם של דברי המורה במסגרת ברורה, שתקל על זכירת הדברים ועל הרצאתם בשעת הצורך. בהיעדר מסגרת זו מתפתחת בתלמידים נטייה לגיבוב מילים עם שפע של דברי מליצה, כמובן השלילי של המילה. לא אחת אנו שומעים תלמידים הטוענים: "בשיעור ספרות צריך לדעת למרוח".

נטייה זו לגיבוב מילים פוגמת מאוד בכושר ההכעה המדויקת והתמציתית של התלמידים, פוגמת בתחושת האחריות המוטלת על הכותב ועל המדבר לבחור את המילים ולשבצן במשפט במיטב סדרן. שיעורי הספרות אינם רק שיעורים להפעלת רגשותיהם של התלמידים. הם גם שיעורים לשיפור כושר החשיבה והביטוי של התלמידים. כשרים אלו קשורים זה בזה. כך כותב אחד-העם בסוף מאמרו 'הלשון וספרותה': "סלסלו את המחשבה, והיא תרומם את הלשון".

על-מנת לפתח את מחשבתו של התלמיד ובאותה עת להעניק לו מסגרת הגיונית לגיבוש רעיונותיו של השיר לכלל חטיבה אחת, לכלל אחדות אחת, על המורה להביא את תלמידיו לידי הבנת מבנה השיר. הבנת נושאו הראשי של השיר והתפתחות נושאו המשניים היא תנאי להבנה מדויקת של השיר. שיעורי הספרות אשר ישלבו בתוכם לימוד מבנה השיר באמצעות שאלות מדריכות, יעניקו לתלמידים הנאה שבמחשבה, נוסף להנאה שברגש. שיעורים אלה יצרפו אל קהל אוהבי השירה גם תלמידים הידועים כבעלי נטייה למקצועות ריאליים ושאינם סובלים, כדבריהם, את רגשותו של המשורר. אנסה להבהיר את דבריי באמצעות ניתוח המבנה של שניים משיריו הקצרים של ר' יהודה הלוי: יפה נוף וילקראת מקור חיי אמת.

ניתוח זה מנסה להבהיר את ההתפתחות המחשבתית והרגשית שבשיר.

יפה נוף

בית א:	יפה נוף, מושל תבל, קרחה למלך רב, לך נכספה גפשי מפאתי מערב!	בית ד:	דכשתין, ואם מלךך אין כך ואם במקום צרי גלעהך - נחש שרף וגם עקרב,
בית ב:	המון נחמי נקמר פי אןכרה קנם, קבונך אשר גלה וננך אשר חרב.	בית ה:	הלא את-אכניך אהונן ואשקם נטעם קבונך לפי מדבש יערב!
בית ג:	ומי יתנני על פנפי נשרים, עד אננה בדמעתך עפרך ויתערב!		

זהו אחד משירי ציון של ריה"ל. כל אחד מחמשת בתיו מתחיל באחת מאותיות שמו של המשורר, ומהווים את האקרוסטיכון 'יהודה'.

נושאו של השיר הוא - כיסופי המשורר לציון.

שני נושאים משניים לשיר:

א. תיאור ירושלים.

ב. כיסופי המשורר לירושלים.

ברור שאם נושא של השיר הוא כיסופי המשורר לציון, הרי הנושא המשני, תיאור ירושלים, בא להבליט כיסופים אלו.

שני הנושאים המשניים באים בכל אחד מחמשת בתי השיר. אך רק בבית הראשון, המשמש כפתיחת השיר, מחולקים הנושאים המשניים בצורה שווה בין צלעיות הבית: כל נושא בא לכלל ביטוי בשתי צלעיות.

הנושא המשני הראשון בא לכלל ביטוי בשתי הצלעיות הראשונות:
"יפה נוף, מושש תבל / קריה למלך רב".

לפנינו שלושה מעגלים המקיפים את ירושלים: נוף, תבל, מלך רב.

"יפה נוף" - יופייה זה של ירושלים הוא נצחי. יופיו של הנוף אינו תלוי בתפארתה או בחורבנה של ירושלים. הנוף מעניק לה את עיקר יופייה.

"מושש תבל" - ירושלים היא מקור לשמחת העולם ולגאוותו. מעגל זה מקיף את המעגל הראשון, מעגל הנוף, וכוללו בתוכו.

"קריה למלך רב" - ירושלים היא עיר הבחירה של "מלך רב", המלך הגדול והנכבד, מלך מלכי המלכים. מעגל זה מקיף את שני המעגלים הקודמים, כיוון שהקב"ה גדול מתבל ומלואה.

אל ירושלים זו נכסף המשורר ממרחקים, "מפאתי מערב". זהו הנושא המשני הנוסף, שבא לכלל ביטוי בשתי הצלעיות האחרונות של בית א.

שני נושאים משניים אלו, שני יסודות השיר, מתפתחים בהדרגה בנוף השיר, בביתם ב-ה. בדומה לשירים קצרים נוספים של ריה"ל אין בשירנו בית נפרד המשמש כסיום השיר. השיר מסתיים בשיא כיסופי של המשורר, ובכך מוענקת לשיר עצמה הגשית מרשימה.

התפתחותו של הנושא המשני הראשון, תיאור ירושלים: ירושלים מתוארת בחורבנה הגובר והולך. בכל בית משלב המשורר מילים ספורות המוסיפות על נוראות החורבן של ירושלים.

בבית ב מציין המשורר, כי כבוד היה לה לירושלים, אך עתה איננו עמה. בית-מקדש, "נוף", היה לה - וחרב. בבית ב אין המשורר נכנס לפרטי החורבן. הוא אינו מציין באיזו מידה חרבה ירושלים.

בבית ג למדים אנו לדעת משהו ממידת חורבנה של העיר. זאת מתוך המילה "עפרך". מסתבר שירושלים הבנויה והמרופצת חרבה עד היסוד, עד עפר.

בבית ד מתברר שירושלים לא רק שחרבה עד עפר, אלא שבעפרה שורצים כבר נחשים ועקרבים מסוכנים.

בבית ה מציין המשורר שתי מילים, שמהן ניתן ללמוד על נוראות החורבן של ירושלים: "אבניך" ו"רגביך". שרידיה, אבני בנייניה של "קריה למלך רב", מתגוללים בעפרה ובין רגבי אדמתה. רגבי האדמה מעידים בדרך כלל על חרש. התקיימו בירושלים דברי מיכה "ציון שדה תחרש" (ג יב). נוהג הוא שחרישת מקומו של יישוב מסמלת את שיא חורבנו.

ניתן לקבוע, שבשעת כתיבת שירתו ניצב לנגד עיניו של ריה"ל מלוא תיאורו של מיכה את חורבנה של ירושלים: "ציון שדה תחרש, וירושלים עיני תהיה, וחר הבית לכמות יער", וכן בירמיהו כו יח.

התפתחותו של הנושא המשני השני: במשולב עם תיאור ירושלים מביע המשורר את עצמתם המתגברת של כיסופי לירושלים.

בבית ב מציין המשורר, כי המון רגשות רחמים על ירושלים סוערים בקרבו, בשעה שהוא נזכר מהייתה בעבר ומה עוללו לה. בשלב זה אין המשורר מביע נכונות לפעולה עקב רחמיו.

את הנכונות לפעול הוא מביע בבית ג. בדבריו מובעת נכונות לעלות לירושלים ולככות על חורבנה.

השלב השלישי בגוף השיר מובע בבתי ד - ה, המהווים מבחינה תחבירית משפט אחד.

"דרשתיך, ואם מלכך / אין כך, ואם במקום

צרי גלעדך נחש / שרף וגם עקרב -

הלא את אבניך / אחונך ואשקם,

וטעם רגביך / לפי מדבש יערב!"

המשורר פותח שלב זה במילה "דרשתיך", שפירושה: תמיד דרשתי בשלומך, תמיד איחלתי לך כל-טוב, מתוך אהבתי אלייך. זאת ברומה לדבריו בפתחת השיר 'ציון הלא תשאליו': "... אסירך, דרשי שלומך". פירושם של דברים: תמיד דרשתי בשלומך, וכשאלה לירושלים אנגיד לעשות: אף שפכוך גלה ממך ואין כך מלך, אף שבמקום רפואתייך יש כך עתה שרצים ארסיים ומסוכנים, אני אחונך, אביע אהבה רבה אלייך, ואשק את אבנייך ללא חשש מפגיעתם הרעה של השרצים השורצים ביניהן. ולא עוד, אלא שאיחנה מנשיקותיי, וטעם האדמה, שתגע כפי, ימתק לי יותר מאשר דבש.

זהו שיאו של השיר. כאן מובע שיא אהבתו של המשורר לציון. הוא לא יסתפק בעלייה ארצה (בית ג). הוא יביע את אהבתו הרבה, המתפרצת בסערה, עת ידרכו רגליו על אדמת הקודש, על אדמתה של קריית-אלוקים.

שילוב זה שבין שני יסודותיו של השיר מעניק למשורר אפשרות להביע את רגשותיו בעצמה כפולה ומכופלת. דרכו של אדם שהוא מתגעגע אל היפה, אל השלם, אך לא אל החרב ואל המסוכן. לו נמנע המשורר מלתאר את ירושלים בחורבנה הגובר והולך, גם אז היינו חשים כי עזים הם כיסופיו של המשורר. אך הוא הגדיל לעשות. הוא הביע את כיסופיו, הגועשים ופורצים, למרות חורבנה הגובר והולך של ירושלים. היינו מצפים, שסערת רגשות כזו תבוא במקביל לתיאור עולה של יופייה ושל קדושתה של ירושלים. הדבר המפתיע והמרשים ביותר הוא שאהבתו של המשורר גוברת והולכת, למרות ידיעתו שירושלים חרבה ויש בה סכנת נפשות לאוהביה. ברור אפוא שלא ניתן להסביר לתלמידים את עצמת כיסופיו של המשורר לירושלים ללא ההבחנה בשני יסודותיו המתפתחים של השיר.

לקראת מקור חיי אמת

לקראת מקור חיי אמת ארצה / על פן פני שןא נריק אקצה.

לראות פני מלפי מגמתי לבד / לא אערך בלתו ולא אערצה

מי יתני לחזותו פחלום / אישן שנת עולם ולא אקצה.

לו אנתה פניו בלפי ביתה / לא שאלו עיני להפיט חרצה.

זהו אחד משירי הקודש של ר' יהודה הלוי.

נושאו הראשי של השיר הוא - כמיהתו של המשורר אל ה'.

בשיר ארבעה בתים. בכל בית שתי צלעיות. הצלעית הראשונה בכל בית, הדלת, מביעה את רצון ההתקרבות של המשורר אל ה', והצלעית השנייה בכל בית, הסוגר, מביעה את הסתייגותו של המשורר מהעולם הסובב אותו. רצונו - להתעלות אל עבר ה'.

הבית הראשון הוא פתיחת השיר. הוא מביע את רעיונו הכללי של השיר. בצלעית הראשונה מכריז המשורר על פעולתו בהווה: "לקראת מקור חיי אמת ארוצה". "חיי אמת" אלה הם חיינו של היהודי, החי על פי ציוויה של תורת-אמת, תורת ה'. "מקור חיי אמת" הוא ה', שנתן את תורת האמת לעמו. המשורר רץ אפוא לקראת ה'; הוא מתקרב אל ה'; הוא פועל להשגתו. זאת על-ידי לימוד תורת ה', על-ידי עיון בדרכיו ועל-ידי קיום מצוותיו.

בצלעית השנייה מובעת תוצאת פעולתו של המשורר: "על כן בחיי שווא וריק אקוצה". עקב דבקתו של המשורר בדרכי ה' הוא מגיע למסקנה שכל חיי החומר הם אך חיי שווא וריק. הוא קץ בחיים אלה. רעיון זה מובע בשיר 'התדרוף נערות': "נטה מעל עצתה אל עצת אל / וסור מעל חמשת הרגשים". את גוף השיר פותח המשורר בבית ב בציון מטרתו בחיים: "לראות פני מלכי מגמתי לבד", הוא היה רוצה לראות את פני ה'!

בצלעית השנייה של בית ב מציין המשורר את הסיבה למטרתו: (כי) "לא אערץ בלתי ולא אעריצה". כל מטרתו בחיים היא לראות את ה', כיוון שהוא ירא ומערץ אותו בלבד. זוהי דרכו של אדם שהוערצו ואהבתו לרמות הנערצת קודמת לרצונו המוחלט לראות אך אותה ולהימנע מראיית דמות אחרת. אין לראות אפוא בצלעית השנייה תוצאה של הצלעית הראשונה, אלא סיבתה.

מטרתו של המשורר, לראות את פני ה', נשגבת מהשגתו של אדם. אף משה רבנו לא זכה לכך. המשורר יודע זאת, וכשהוא ניגש לשלב הבא בשירו, לשלב הבקשות, הוא אינו מעז לבקש מה' למלא את מטרתו הנרצת. הוא מנסח בקשות שהן קטנות ממטרתו.

שתי בקשות מנסח המשורר בבתיים ג - ד: בקשה בכל דלת. אל מול כל בקשה מציב המשורר תמורה בסוגר של כל אחד מבתיים אלה.

אם נעיין בשתי הבקשות ובשתי התמורות נמצא, לפליאתנו, שהבקשה השנייה קטנה מהבקשה הראשונה, בעוד שהתמורה השנייה גדולה מן התמורה הראשונה.

בקשה א': מי יתבני לחזותו בחלום

תמורה ב': אישן שנת עולם ולא אקיצה

בקשה ב': לו אחזה פניו בלכי ביתה

תמורה ב': לא שאלו עיני להביט חוצה

בבקשתו הראשונה מביע המשורר את רצונו להגיע לדרגת נביא. בתמורה הוא מוכן למות. המשורר מבין שבקשתו זו מופרזת, ומיד שוטח בקשה אחרת, קטנה יותר. הוא אינו מבקש כבר לזכות בנבואה, אלא לזכות בדרגה עליונה של חכמה, שהיא לפני דרגת נבואה.

כדי להבין את פשר בקשותיו של המשורר נעיין בדבריו של הרמב"ם על החכמה ועל הנבואה ב'מורה נבוכים', חלק ג, פרק גא, במשל ההיכל ובנמשלו:

וכשתשלים הטבעיות ותבין האלוקיות, כבר נכנסת עם המלך אל החצר הפנימית, ואתה עמו בבית אחד. וזאת היא מדרגת החכמים, והם חלוקי השלמות. אבל מי שישים כל מחשבתו אחר שלמותו באלוקיות, והוא נוטה כולו אל ה' יתעלה, והוא מפנה מחשבתו מזולתו,¹ וישים פעולות שכלו כולם בבחינות הנמצאות, ללמוד מהם ראייה על ה' יתברך, לדעת הנהגתו אותם על איזה צד אפשר שתהיה, מהם אשר באו אל בית המלך, וזאת היא מדרגת הנביאים.

¹ משה רבנו הצליח יותר מזה: "מספר עם בני אדם ומתעסק בצרכי גופו, ושכלו כולו בעת ההיא יהיה עם ה' יתברך, והוא לפניו תמיד בלבד" (מורה נבוכים, על אתר).

דרגת חכמה מושגת בידי אלה שהבינו בחקירותיהם בצורה מושלמת את מעשה בראשית (מעשה הכריאה – 'הטבעיות') והבינו בחקירותיהם, אם כי לא בצורה מושלמת, את מעשה מרכבה (חכמת האלוקות, חקר האלוקות, מטפיסיקה). להלן מסביר הרמב"ם, שהחכמים מגיעים בדרגתם זו לאהבת ה'. דרגת הנבואה מושגת בידי אלה שהגיעו בחקירותיהם אודות האלוקות לכלל שלמות, ומצליחים לרכו את כל מחשבותיהם בחקר העולם מתוך מטרה ללמוד עוד ועוד על מהות ה' ועל הנהגתו את עולמו.

למען ראייה כוללת יותר של דרגת הנבואה לפי הרמב"ם נסיף כאן דברי הבהרה. הרמב"ם ('מורה נבוכים', חלק ב, פרק לב) מציין שאפשר שאדם אשר הגיע לדרגת הכנה זו לקראת הנבואה לא ייבא, בשל התערבותו של ה', כפי שאירע לברוך בן נריה, "וזה אצלי הוא כדמות הנפלאות כולם". אילולא התערבותו המונעת של ה', ייבא כל אדם הממלא אחרי דרישות ההכנה הלימודית והשלמות במידות וברעות. בהמשך דבריו בחלק שלישי, פרק נא ב'מורה נבוכים', כותב הרמב"ם על החכם: "ונשוב אל ענין הפרק, והוא להזהיר שישים האדם מחשבתו בה' לברו אחר שהגיע אל ידיעתו כמו שבארנו, וזאת היא העבודה המיוחדת במשיגי האמיתות". החכם חייב להשתדל לייחד את מחשבתו בה'. וזהו 'עבודה שבלב', לפי דברי חז"ל.

ובהמשך קובע הרמב"ם:

אבל מי שיחשוב בה' וירבה לזכרו מבלי חכמה, אבל הוא נמשך אחר קצת דמיון לבד... הוא אצלי עם היותו חוץ לבית ורחוק ממנו, בלתי זוכר השם באמת ולא חושב בו, כי הדבר ההוא אשר בדמיונו ואשר יזכר בפיו אינו נאווה לנמצא כלל, אבל הוא דבר כדוי שכדהו דמיונו, כמו שבארנו בדברנו על התארים. ואמנם ראוי להתחיל בזה מן העבודה, אחר הציור השכלי.

בדבריו אלה מזהיר הרמב"ם את האדם שלא לייחד את מחשבתו בה' אלא לאחר שהגיע בחקירתו להכנה נכונה של מהות ה', שאם לא כן כל מחשבותיו תהיינה, למעשה, לא על ה' אלא על יציר דמיונו המוטעה של האדם. אדם טועה זה הוא בדרגתם של אלה שבמשל ההיכל נמצאים במדינה, "אלא שאחוריהם אל בית-המלך, הם בעלי אמונה ועיון, אלא שעלו בידם דעות בלתי אמיתיות... ואלו יותר רעים מן הראשונים הרבה, ואלו הם אשר יביא הצורך בקצת העיתים להרגם ולמחות זכר דעותם, שלא יתעו זולתם" (שם).

הרמב"ם מכחין אפוא ב'ציור שכלי', בדמיון המכוסס על חקירה שכלית מדוקדקת. ראייה דמיונית כזו איננה כגדר נבואה, אלא היא מנת חלקם של חכמים, של אוהבי ה'. לכך מתכוון ריה"ל בבקשתו השנייה בשיר 'לקראת מקור חיי אמת': "לו אחזה פניו בלבי ביתה". המשורר אינו מבקש להגיע לדרגת נבואה, אלא לדרגת חכמה, שבה יוכל לתזות את ה' חזות שכלית בלבו ביתה, בלבו פנימה.

בתמורה למילוי בקשתו זו מבטיח המשורר: "לא שאלו עיני להביט חוצה". כוונתו: אני אייחד את כל מחשבותי בה', שאותו חוזה אני בלבי. אני לא אסיר את עיני-רוחי מלבי, לא אסתכל מחוצה לו. בתמורה זו מעניק המשורר לה' את העבודה שבלב, זו העבודה המיוחדת לחכמים, הם אוהבי ה', הם החוזים אותו בלבם חזות שכלית.

בקשה ב קטנה מבקשה א, שבה ביקש המשורר להגיע למדרגת נבואה. תמורה ב גדולה מתמורה א, ובכך המשורר רוצה להבטיח שה' ימלא את משאלתו השנייה. תמורה ב גדולה מתמורה א הן מבחינת המשורר הנותן, והן מבחינת ה' המקבל.

בתמורה א הביע המשורר נכונות למות. זהו צעד חד-פעמי ומהיר, שהסבל שבו אינו נמשך זמן רב. בתמורה ב הבטיח המשורר התנזרות מאורח חייו הרגיל והקדשת כל זמנו ומאודו לעבודת ה'. זהו מאמץ רב וממושך, עד תום החיים. המאמץ הזה קשה מן המיתה.

תמורה ב 'מעניקה' לה רבות בעוד שתמורה א אינה תורמת לו דבר. הן כבר נאמר בסוף מזמור קטו בתהילים: "לא המתים יהללו י-ה, ולא כל יורדי דומה. ואנחנו נברך י-ה מעתה ועד עולם הללו י-ה". כמו ברוב השירים הקצרים שיאו של שיר זה בא בסופו. נכונות ההקרבה הגדולה ביותר של המשורר מסיימת את שירנו בצורה מרשימה. כל תוספת של דברי סיכום שיוסיף המשורר אך תפגום ביצירה.